

A relevancia-elmélet alkalmazása a kultúra-specifikus kifejezések fordításának vizsgálatában

Vérmes Albert

1. Bevezetés

E tanulmány célja az, hogy Esterházy Péter *Hrabal könyve* című regényének angol fordítását (fordította Judith Sollosy) elemezve bemutassa, mi történik a fordítás folyamatában (vagyis azokkal a kifejezésekkel, melyek a célnyelvi olvasó számára nem, vagy csak közvetetten hozzáférhető tartalmakat hordoznak), rendszerezze az adatokat, és a relevancia-elmélet keretein belül kísérletet tegyen az eredmények magyarázatára. Az adatok leírására a fordító által alkalmazott megoldások között négy alapvető műveleti kategóriát különíték el, melyek magából az elméleti keretből következnek, s ezeket az adott elmélet fogalmi rendszerén belül definiálom.

E kategóriák a következők: az egyszerű *átvitel*, a tényleges *fordítás*, a releváns enciklopédikus tartalmat megőrző *behelyettesítés*, és a jelentést teljesen megváltoztató *modifikáció*. Az adatok elemzésével a következő kérdésekre keresem a választ:

- (1) Hogyan érhető tetten a fordítói stratégia a kultúra-specifikus kifejezések esetében alkalmazott fordítási műveletekben?
- (2) Milyen módon magyarázható egy adott művelet alkalmazása egy adott kontextusban?

Az eredmények azt sugallják, hogy a fordítói stratégia nyomon követhető a műveletek szintjén, amennyiben a műveletek megválasztását a másodlagos kommunikációs szituációban alapvetően befolyásolják a fordító által követett stratégiai megfontolások, melyeket a célnyelvi szöveg tágabb kontextusának részeként tekinthetünk.

Tanulmányom egyik alapvető feltevése az, hogy a fordítás a rámutató-következtető (ostensive-inferential) kommunikáció nyelvek közötti interpretatív formája (Sperber és Wilson 1986 valamint Gutt 1991 alapján). Az elméleti keretet a következő szakasz ismerteti röviden, a 2.2-es szakasz tárgya pedig a fordítás mint interpretáció illetve a fordítás kontextusa. A 3. szakasz tisztázza, hogy mit értek „kultúra” illetve „kultúra-specifikus kifejezés” alatt. A 4. szakasz bemutatja az esettanulmányban alkalmazott fordítási műveleti kategóriákat, és ezzel összefüggésben tárgyalja a fordítói stratégiák kérdését, az 5. szakasz pedig az esettanulmány eredményeit ismerteti.

2. Elméleti háttér

2.1. Rámutató-következtető kommunikáció és relevancia

A rámutatás (ostention) és a következtetés (inference) a kommunikáció két egymást kiegészítő és feltételező aspektusa. A kommunikáció folyamatában a kommunikátor egy stimulust hoz létre, mely kommunikációs szándékára utal, a kommunikáció vevője, célközönsége pedig e stimulust felhasználva próbál következtetni a kommunikátor információs szándékaira, vagyis az üzenetre.

Altalában véve az egyén csak akkor szentel figyelmet egy stimulusnak, ha feltételezi, hogy az releváns számára. Így amikor a kommunikátor létrehoz egy stimulust annak szándékával, hogy egy bizonyos feltevés-halmazt közvetítsen a közönség felé, akkor ezzel mintegy ígéretet tesz arra, hogy a stimulus egyrészt a kívánatos hatásokat fogja eredményezni, másrészt pedig hogy ezek elérése nem fog a feltétlenül szükségesnél több erőfeszítést igényelni a közönségtől. Ez a követelmény a rámutató-következtető kommunikáció alapelve, amelyet Sperber és Wilson (1986) a **relevancia** elvének neveznek, és így definiálnak: „Minden rámutató kommunikációs aktus saját optimális relevanciájának feltevését is kommunikálja” (Sperber és Wilson 1986: 158)*, ahol az optimális relevancia azt jelenti, hogy a stimulus olyan **kontextuális hatások**at eredményez, melyek érdekesebbek a közönség figyelmére, továbbá pedig hogy ezek kidolgozása nem igényel indokolatlanul nagy **feldolgozási erőfeszítést**.

Kontextuális hatás akkor keletkezik, amikor egy kontextusban az új információ bizonyos módosulásokat okoz: megerősít vagy felvált egy régi feltevést, illetve ha egy meglévő kontextuális feltevéssel együttesen valamilyen kontextuális implikációt eredményez. A stimulusnak adott kontextusban történő feldolgozásához szükséges erőfeszítés számos tényező függvénye. Wilson (1992: 174) szerint ezek közül a három legfontosabb: a stimulus komplexitása, a kontextus hozzáférhetősége és annak a következtetési erőfeszítésnek a mértéke, mely a stimulus kontextuális hatásainak, vagyis az általa eredményezett feltevések kimunkálásához az adott kontextusban szükséges.

A relevancia-elméletben feltevésen fogalmaknak egy strukturált halmazát értjük. Egy fogalom jelentése két részből tevődik össze. A fogalomhoz tartozik egy igazság-függvény jellegű **logikai bejegyzés**, amely lehet teljesen definitív, részben kitöltött, de akár üres is, valamint egy **enciklopédikus bejegyzés**, mely a fogalommal társított különbözőféle (propozicionális és nem-propozicionális) reprezentációkat tartalmaz (pl. személyes vagy kulturális hiteket). A fogalomhoz csatlakozhat még egy **lexikai bejegyzés** is, mely a hozzá tartozó természetes nyelvi egységről tartalmaz fonológiai, morfológiai, szintaktikai és kategoriális információt (Sperber és Wilson 1986: 83–93). A három különböző jellegű információ (lexikai, logikai és enciklopédikus) a memória különböző helyein tárolódik.

Egy feltevés tartalma ebben az elméleti keretben az általa tartalmazott fogalmak logikai bejegyzéseinek függvénye, a feltevés feldolgozásának kontextusát

* A szakirodalmi idézeteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

pedig, legalábbis részben, e fogalmak enciklopédikus bejegyzései biztosítják (Sperber és Wilson 1986: 89). Nyilvánvalóan a kontextus részét alkotják olyan feltevések is, melyeket a kommunikációs aktus során korábban feldolgozott megnyilatkozások eredményeztek, valamint olyan egyéb feltevések is, melyeket a nyelvi vagy más érzékszervi stimulusok aktiválnak a közönség **kognitív környezetében**, mely nagyjából az általuk táplált háttérfeltevés és fizikai környezetük függvénye (Sperber és Wilson 1986: 39).

2.2. Fordítás és kontextus

Egy megnyilatkozás értelmezése tehát azt jelenti, hogy a közönség a stimulust egy kontextuális feltevés-halmazzal (a szűk értelemben vett **kontextussal**) kombinálva következtet a kommunikátor által szándékolt jelentésre. Hogy ez bekövetkezzen, a közönségnek a kommunikátor által feltételezett kontextust kell használnia, máskülönben félreértelmezheti a stimulust, és így a kommunikáció kudarcot vallhat. Amikor teljesül a fenti feltétel, **elsődleges kommunikációs szituációról** beszélünk, amikor pedig a közönség által használt kontextuális feltevések halmaza eltér a kommunikátor által szándékolttól, azt **másodlagos kommunikációs szituációnak** nevezzük (Gutt 1991: 73). Ez utóbbinak a kialakulását valószínűvé teszi például, ha a kommunikátor és a közönség két különböző szociokulturális közeg (széles értelemben vett **kontextus**) képviselői, vagyis amikor kifejezett különbség van a háttérfeltevésük és a körülményeik, vagyis kognitív környezeteik között. Ilyen helyzet állhat elő például fordítás során, s ekkor a célközönség által a fordítás alapján kidolgozott interpretáció különbözni fog attól, amit az eredeti kommunikátor a megnyilatkozásával közvetíteni szeretett volna.

Két megnyilatkozás (vagy bármely propozicionális formával rendelkező reprezentáció) között akkor áll fenn interpretációs hasonlóság, ha a két reprezentáció analitikus és kontextuális implikációinak (vagyis explikátumainak és implikátumainak) halmaza legalább részben átfedi egymást egy kontextusban (Wilson és Sperber 1988: 138). A fordítást tehát olyan kommunikációs aktusnak tekinthetjük, amely a másodlagos kontextusban olyan információs szándékot, vagyis üzenetet kommunikál, mely az adott körülmények közt a lehető legszorosabb interpretációs hasonlóságot mutatja az eredetivel. Vagyis a relevancia elve a fordításban az **optimális hasonlóság** feltevéseként nyilatkozik meg: a fordítás „(a) feltételezhető interpretációs hasonlóságban áll az eredetivel [...] és (b) e hasonlóság mértéke összhangban áll az optimális relevancia feltevésével” (Gutt 1991: 101). Más szavakkal: a fordításnak oly módon kell hasonlítania az eredetire, hogy egyrészt megfelelő kontextuális hatásokat biztosít, másrészt pedig úgy kell megformálni, hogy a szándékolt interpretáció elérése ne igényeljen a közönségtől indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést.

Nyilvánvaló, hogy interkulturális helyzetekben nagyon ritka az, hogy az eredeti kontextus rendelkezésre áll a célkultúrában is. Ez akkor lehetséges talán, ha a két nyelvi közösség elég sokáig osztozott ugyanazon a földrajzi, politikai és gazdasági környezeten ahhoz, hogy eltűnjenek a nagyobb kulturális különbsé-

gek. A legtöbb esetben azonban a másodlagos kontextus eléggé nagy mértékben különböző lesz ahhoz, hogy ezzel kizárja a lehetőségét a teljes interpretációs hasonlóságnak, annak az ideális esetnek, amit Gutt **direkt fordítás**nak nevez, vagyis amikor a fordítás „azt célozza, hogy lehetővé váljon az eredetileg szándékolt interpretáció nyelvek közötti helyreállítása” (Gutt 1991: 163). Ebből viszont az következik, hogy interkulturális helyzetekben az alapértelmezés nem a direkt, hanem az **indirekt fordítás**, amely a részleges interpretációs hasonlóság különböző fokozatait foglalja magába.

3. Kultúra és kultúra-specifikus kifejezések

Minthogy a fordításról mint a kultúrákat átszelő folyamatról beszélünk, helyénvalónak tűnik, hogy ezen a ponton tisztázzuk, mit is értünk a „kultúra” és „kultúra-specifikusság” kifejezéseken. Néhány kutató, mint például Pym, egyenesen a fordítás fogalmának segítségével definiálják magát a kultúrát: „Elegendő egy kultúra határait azon pontokként meghatározni, ahol az átvett szövegeket (intra-lingválisan vagy interlingválisan) le kell fordítani” (Pym 1992: 26). Így tehát a fordítást a kulturális különbségek indikátoraként is tekinthetjük. Jelen kognitív elméleti keretünkben ezek a különbségek véleményem szerint leginkább egyének csoportjait jellemző **közös kognitív környezetek** (shared cognitive environment), vagy méginkább mint e csoportokat jellemző **kölcsönös kognitív környezetek** (mutual cognitive environment) közötti különbségekként értelmezhetők, ahol a kölcsönös kognitív környezet olyan közös kognitív környezetet jelent, melyben az is nyilvánvaló (manifest), hogy mely egyének osztoznak rajta (Sperber és Wilson 1986: 41). Ekkor a **kultúra** tág értelemben meghatározható úgy, mint azon feltevések halmaza, amelyek kölcsönösen nyilvánvalók egyének egy csoportja számára, a kulturális különbségek pedig ezen kölcsönösen nyilvánvaló feltevés-halmazok különbségei. Most tehát e különbségek természetét kell pontosabban megvizsgáljunk.

Vannak feltevések, melyeket valószínűleg minden ember egyformán táplál, minthogy léteznek univerzálisan megfigyelhető jelenségek: „Mindenki meghal” vagy „A Nap keleten kel.” Más jelenségek nem univerzálisak ilyen értelemben, és így olyan feltevéseket szülhetnek, amelyek – feltéve, hogy egy egész közösség osztja őket – kultúra-specifikusnak nevezhetők. A **kultúra-specifikusság** tehát azt jelenti, hogy egy feltevés, amely eleme az egyik közösség kölcsönös kognitív környezetének, nem eleme egy másik közösség kölcsönös kognitív környezetének.

Triviális értelemben bármely, a közösség nyelvére illetve a nyelv által kifejezhető tartalmakra vonatkozó feltevés kultúra-specifikus, és ilyen értelemben bármely nyelvi kifejezés kultúra-specifikus. Hasznosnak tűnik azonban vizsgálatunk tárgyai közül kizárni a nyelvi rendszerre vonatkozó feltevéseket. Ezeken túlmenően azonban bármely kultúra-specifikus feltevés, és így bármely nyelvi formát öltő kifejezés, mely ilyen feltevéseket aktivál, nem-triviális értelemben releváns számunkra. Ezek azok a kifejezések, melyeket **kultúra-specifikus kifejezéseknek** fogok nevezni. (Nevezhetnénk őket kulturálisan kötött kifejezéseknek is, Duff (1981) terminusával).

Ezen a ponton szeretném röviden elmagyarázni, miért tartózkodom a „kulturális reália” kifejezés használatától. Klaudy (1994: 112) az alábbi módon határozza meg a fogalmat: „Jelentheti magát a tárgyat, azaz az egy-egy nyelv-közösségre sajátosan jellemző jeltárgyat, és jelentheti magát a szót, amivel ezt a tárgyat megnevezzük.” Ez utóbbi nyilvánvalóan egy kiterjesztett jelentése a terminusnak, melyet a kifejezés könnyebbsége érdekében használhatunk, bár véleményem szerint ezzel kialakul annak a veszélye, hogy elmosódik a különbség a nyelv és a nyelv által kifejezhető dolgok között. Más szerzők azután más irányban terjesztik ki a terminus jelentését. Vlahov és Florin például (1980: 51, idézi Klaudy 1994: 113) a kulturális reáliák három csoportját különböztetik meg: földrajzi, néprajzi és társadalmi-politikai reáliák, melyek többek között az alábbi kategóriákat foglalják magukba: geográfiai képződmények, endemikus növény- és állatfajok, ételek, italok, ruházat, foglalkozások, szerszámok, zene, hangszerek, ünnepek, szokások, csúfnevek, mértékegységek, közigazgatási egységek, szervezetek, intézmények, társadalmi mozgalmak, társadalmi osztályok, politikai szimbólumok, katonai rangok stb. A lista persze nem teljes, és nem is kell, hogy az legyen, de annyit azért megmutat, hogy a terminust rendkívül tágan értelmezik, hogy a kultúra minden lehetséges aspektusát magába foglalja. Ily módon mégis elhomályosul egy perdöntő fontosságú szempont, mégpedig az, hogy végső soron, ami bennünket érdekel, az nem egy kultúra elemeinek hiánytalan leltára, hanem az, hogy mi teszi egyik kultúrát különbözővé a másiktól. Azt gondolom, hogy a „kultúra-specifikus” kifejezés sokkal jobban megvilágítja az alapvető gondolatot, miszerint a kultúrák között történő fordítás esetében a legfontosabb szempont ezeknek a kulturális kontextusoknak a különbsége.

Ilyen értelemben osztom Valló (2000: 44) nézetét, aki szerint egy adott helyzetben bármi, ami valamiféle speciális jelentést hordoz a kommunikáció közönsége számára, kultúra-specifikusnak számít, és a kultúra-specifikusság kérdése csakis két nyelv közötti viszony tekintetében értelmezhető. Vagy pontosabban: két kognitív környezet viszonyának tekintetében. Éppen ezért nem hiszem, hogy szükséges volna elkészíteni a kultúrát meghatározó kategóriák teljes listáját. Ennél jóval fontosabbnak tartom, hogy képesek legyünk megbecsülni, bizonyos feltevések egy kontextusban hogyan járulnak hozzá egy megnyilatkozás relevanciájához, és hogy ezen feltevések esetleges hiánya miképp eredményezi egy bizonyos fordítási művelet alkalmazását egy másik kontextusban.

4. Fordítási műveletek és stratégiák

Mint fentebb láttuk, a relevancia-elmélet kétféle jelentéstípust társít egy nyelvi kifejezéshez: logikai illetve enciklopédikus tartalmakat. Attól függően, hogy a fordítás során a kifejezés tartalmából mely elemeket sikerül megőrizni, négy alapvető konfigurációt különíthetünk el: (1) mind a logikai, mind az enciklopédikus tartalom (vagy legalábbis annak a kontextus szempontjából releváns része) megőrződik; (2) a logikai tartalom megőrződik, de az enciklopédikus nem; (3) a logikai tartalom elvész, de a releváns enciklopédikus tartalom meg-

őrződik; és végül (4) mind a logikai, mind a releváns enciklopédikus tartalom elvész. A logikai tartalmat L-lel, az enciklopédikus tartalmat E-vel jelölve ezek a konfigurációk a következőképpen szemléltethetők: (1) [+L, +E], (2) [+L, -E], (3) [-L, +E] és (4) [-L, -E].

Deskriptív célokból tehát a kultúra-specifikus kifejezésekkel kapcsolatban alkalmazott műveleteket négy alapvető kategóriába sorolhatjuk, melyeket a fentiek alapján a következőképpen definiálók:

(1) Az **átvitel** „olyan művelet, amelyben a CNY-i szöveg, vagyis inkább a CNY-i szöveg részei a FNY-ben érvényes értékkel bírnak: más szóval FNY-i jelentésük van (Catford 1965: 43, dőlt betűs részek Catford szerint). Ez az az eset tehát, amikor a forrásnyelvi kifejezést eredeti alakjában illesztjük be a célszövegbe, ami által lehetővé válik, bár nyilvánvalóan a feldolgozási erőfeszítés megnövekedése árán, olyan feltevések megőrzése a célszövegben, amelyek egyébként nem lennének hozzáférhetők a célnyelvi kulturális kontextusban.

(2) A szoros értelemben vett **fordítás** (tükörfordítás), amely az eredeti kifejezés valamely „szótári ekvivalensének” használatát jelenti a célszövegben (pl. magyar *ser* helyett angol *beer*). Relevancia-elméleti megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy az eredeti kifejezést olyan célnyelvi kifejezés váltja fel, amely az eredeti logikai tartalmát megőrizve ugyanazoknak a releváns analitikus implikációknak a számítását eredményezi a célszövegben, mint az eredeti kifejezés a forrásszövegben. Mivel azonban az eredeti kifejezés enciklopédikus tartalma definíció szerint különbözik a célnyelvi kifejezésétől (hiszen olyan esetekről beszélünk, ahol feltevések hiányával állunk szemben), az eredeti kifejezés által eredményezett kontextuális implikációk abban az esetben nyerhetők vissza, ha a releváns kontextuális feltevések hiányát másképp kompenzálja a fordító, vagy ha az olvasó hajlandó némi többleterőfeszítés kifejtésére releváns többletimplikációk reményében.

(3) **Behelyettesítés**en azt az esetet értem, amikor a forrásnyelvi kifejezést olyan célnyelvi kifejezés helyettesíti, melynek más lehet ugyan a logikai tartalma, de az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus feltevéseket valamilyen formában megőrzi. Itt az történik tehát, hogy például a fordító szükség szerint feláldoz bizonyos nem releváns analitikus implikációkat abból a célból, hogy bizonyos releváns kontextuális implikációkat megmentsen. Ez történhet oly módon, hogy az eredeti által hordozott releváns enciklopédikus tartalmat logikai tartalommal explicitálja a fordító (pl. magyar *keserves* helyett angol *lamenting song*), vagy úgy, hogy az eredeti enciklopédikus feltevés hozzáférhetőségét egy logikai tartalmában különböző célnyelvi kifejezés használatával biztosítja (pl. magyar *bagóért* helyett angol *for a song*). Nyilvánvaló, hogy ennek a műveletnek az alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés szintjének optimalizálására való törekvés motiválja.

(4) **Modifikációnak** azt a műveletet nevezem, melynek során az eredeti kifejezést a fordító egy logikailag és enciklopédikusan sem egyenértékű célnyelvi kifejezéssel váltja föl (pl. magyar *harisnyaszemfelszedő* helyett angol *shoe repair shop*). Ez esetben egyértelműen a feldolgozási erőfeszítés minimalizálásának igénye áll a háttérben.

Általában véve tehát úgy tűnik, hogy az átvitel és a fordítás műveletének alkalmazását elsősorban a kontextuális hatások megőrzésének szándéka, míg a behelyettesítés és a modifikáció alkalmazását elsősorban a feldolgozási erőfeszítés mértékének optimalizálására irányuló törekvés motiválja.

Ahogy néhány korábbi írásomban (pl. Vermes 2003) felvettem, a fordító által alkalmazott műveleteken keresztül képet nyerhetünk az általa követett stratégiai elgondolásokról is. A szakirodalomban két alapvető **fordítói stratégia** megkülönböztetése szokásos, melyeket leginkább honosító illetve idegenítő stratégiának nevezhetünk, aszerint, hogy a fordító miképpen közelíti meg a forrásszöveg és a befogadó kultúra viszonyát. Venuti szavaival élve, a honosítás egy asszimilációs megközelítés, mely a célkultúra domináns értékeihez igazodik, míg az idegenítő stratégiát „az uralkodó hazai értékektől való eltérés által a nyelvi és kulturális különbségek megőrzésének impulzusa motiválja” (Venuti 1998: 241). Ilyen értelemben egy honosító fordítás tipikusan megváltoztatja, vagy egyenesen eltünteti a célkultúra számára idegen feltevéseket, egy idegenítő fordítás viszont tipikusan ezek megőrzésére törekszik, ezáltal lehetővé téve olvasója számára az eredeti szöveg szándékolt interpretációjához való hozzáférést, még akkor is, ha ez nagyobb erőfeszítést követel az olvasótól. Könnyen észrevehető, hogy az idegenítő stratégia szoros kapcsolatban áll azzal, amit Gutt (1991) direkt fordításnak nevez, míg a honosító stratégia az indirekt fordítás kategóriájával hozható összefüggésbe, ezen összefüggések részletesebb vizsgálatára azonban a jelen tanulmányban nem vállalkozhatom.

Az is nyilvánvalónak tetszik, hogy az idegenítő stratégia megvalósításának eszköze a fordító kezében leginkább az átvitel illetve a fordítás, a honosító törekvés megvalósításának eszköze pedig elsősorban a behelyettesítés és a modifikáció lehet.

5. Esettanulmány: a fordítási műveletek szerepe a fordítói stratégia megvalósításában

A forrásszövegben előforduló kultúra-specifikus kifejezéseket célszövegbeli ekvivalensükkel (ld. Catford 1965: 27) együtt rögzítettem oly módon, hogy a többször is előforduló kifejezéseket csak akkor vettem többször is számításba, ha a célszövegben több különböző ekvivalensük volt megtalálható. Ezután a fordító által alkalmazott fordítási műveletek szerint szétválogattam, majd jelentésük alapján kilenc kategóriába soroltam be őket. Megjegyzendő, hogy a kategorizálás, mint az adatok rendszerezésének eszköze, nyilván nem teljes és lezárt, de nem is szükséges, hogy az legyen, hiszen a 3. szakaszban kifejtettek szerint elméleti jelentőséggel nem bír. A számszerű eredményeket az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

Az egyes műveletek alkalmazásának száma a különböző kategóriákban

Kategória	Átvitel	Fordítás	Behelyettesítés	Modifikáció	Összes
Személyek	37	0	20	4	61
Anyagi és szellemi termékek	4	12	12	5	33
Topográfia	17	4	11	0	32
Munka és szabadidő	1	5	6	3	15
Közigazgatás	2	4	6	1	13
Szituáció-séma	0	0	11	2	13
Történelem	4	2	7	0	13
Társas viszonyok	0	3	4	2	9
Mértékegységek	2	0	3	0	5
Összesen	67	30	80	17	194

A leggyakrabban használt művelet a behelyettesítés (80 alkalom), ezt követi az átvitel (67), a fordítás (30) és végül a modifikáció (17). Első látásra érdekesnek tűnik még a behelyettesítések és fordítások relatíve magas száma az anyagi és szellemi termékek kategóriáján belül, az átvitel és a behelyettesítés dominanciája a személyek illetve a topográfia kategóriáján belül, valamint a behelyettesítés szélsőséges dominanciája a szituáció-séma kategóriában. Ahhoz azonban, hogy a számok mögé lássunk, először meg kell néznünk, mit tanulhatunk egy-egy konkrét példából.

5.1. Átvitel

Az átvitel műveletének használata dominál a személyek és a topográfia kategóriájában, melyek a legnépesebbek közé tartoznak a műben. Az ide tartozó kifejezéseket tekinthetjük a történet kulturális és fizikai színhelyének legfontosabb azonosítóiként, melyeket kevés kivételtől eltekintve átvisz a fordító (vagy bizonyos esetekben behelyettesít), hogy biztosítsa a színhelyre vonatkozó háttérfeltevések hozzáférhetőségét. Egy extrém esetben még az utcanév köznévi elemét is átviszi a fordító (*Váci utca*), feltehetőleg abból az elgondolásból kiindulva, hogy ez az utca Budapest külföldiek által leginkább ismert helyeinek egyike, és így feltételezhető, hogy részét képezi a célovasó kognitív környezetének is.

A kivételek vagy egyszerű hibák, mint látni fogjuk a modifikáció tárgyalásakor, vagy a logikai tartalom relevanciájának köszönhetőek, mint néhány lefordított helynév esetében (pl. *Belváros: Inner City* vagy *Fekete-erdő: Black Forest*).

Más kategóriákban is találunk átvitt kifejezéseket (lásd pl. *ÁVO*), bár jóval

kisebb számban, ám ezek is mind hozzájárulnak az eredeti fizikai, időbeli és kulturális színhelyre vonatkozó kontextuális feltevések megőrzéséhez, így joggal tekinthetők az idegenítő stratégia eszközeinek.

5.2. Fordítás

A fordítás művelete jó megoldásnak tűnik abban az esetben, amikor a kifejezés által eredményezett analitikus implikációk megőrzése fontosabb, mint az általa hordozott enciklopédikus tartalom, amely vagy nem ültethető át a célszövegbe anélkül, hogy számottevő feldolgozási erőfeszítésigényt ne generálna, vagy pedig más módon kompenzálható. Ilyen példák a következők: *maga: you* és *önök: you*, amelyek esetében elvész a beszélő és a hallgató közötti viszony minőségére utaló enciklopédikus feltevés, továbbá *társadalmi munka: community work* és *tanács: council*, ahol, bár maga a fogalom ismerős a célolvásó számára, nyilvánvaló veszteség a szocializmus korszakára vonatkozó feltevések hiánya az angolban, amelyek azonban némi erőfeszítéssel visszanyerhetők például az átvitel révén megőrzött globális kontextuális feltevések aktiválásával.

Vannak másrészt olyan esetek, amikor a fordítás művelete egy új fogalmat vezet be a célolvásó kognitív környezetébe. Erre példa a *paprikás krumpli: paprika-potato* pár.

Egy érdekes példa azt is szemlélteti, hogy az egymással kombinált fordítási műveletek hogyan használhatók kultúra-specifikus implikátumok megőrzésére a kontextus alkalmas enciklopédikus feltevésekkel való bővítése által.

Volt cukrászda, két konkurens (1a) kocsmá, melyet mindenki a régi nevén hívott, a (2a) Serház meg a Kondász (az öreg Kondász még élt, asztala volt a sarokban, és pintonként rendelte a sört, amiről a gyakran cserélődő csaposok ritkán tudták, mennyi, *hát, fiacskám, egy* (3a) *korsó meg egy vágás!* [...]). (Esterházy: 10, dőlt szedés az eredeti szerint)

There was a café of sorts and two rival (1b) taverns, which everyone called by their old names, the (2b) Beerhall and the Kondász (old man Kondász was still kicking, he had his own table in the corner and ordered beer by the pint, an unknown quantity for the succession of ever new barkeepers, *it's a* (3b) *pitcher and a dash, son!* [...]). (Sollosy: 4)

Itt első pillantásra az a probléma, hogy a *ser* szó a (2a) *Serház* kifejezésben azt az enciklopédikus feltevést hordozza, hogy a kifejezés ódivatú, és az Osztrák-Magyar Monarchia régi szép időit idézi. (Lásd pl. a „Kaiser – a ser” reklámszlogent.) Mivel a könyv ezen részében az író a múlt és a jelen egymásmelletteg-ződését írja le, ennek a feltevésnek határozott kontextuális relevanciája van. Az angol (2b) *Beerhall* szó nem hordoz hasonló enciklopédikus tartalmat, így a kontextus ezen része elvész. Másrészt viszont a (1b) *tavern* kifejezés, összehasonlítva a (1a) *kocsmá* szóval éppen az ellenkező irányban tér el az eredetitől,

vagyis olyan, a múltat felidéző feltevéseket aktivál, melyeket a magyar kifejezés nem. Ugyanezt vehetjük észre a (3b) *pitcher* és a (3a) *korsó* kifejezések összevetésekor. Ebben a szakaszban azt látjuk tehát, hogy (1b) és (3b) szépen kompenzálja a (2b) által okozott veszteséget, így összességében a releváns kontextuális implikációk megőrződnek.

5.3. Behelyettesítés

Amikor egy forrásnyelvi kifejezés olyan fogalomra utal, amely hiányzik a célkultúra kontextusából, esetenként helyettesíthető egy olyan célnyelvi kifejezéssel, mely egy tőle különböző fogalmat aktivál, amely azonban az eredetihez hasonló enciklopédikus tartalommal bír, s ezáltal biztosítani képes a megnyilatkozás egészének relevanciáját ésszerű mértékű feldolgozási erőfeszítés mellett. A behelyettesítés eredményezheti a fogalom részleges (*parizer: bologna*) vagy teljes megváltozását (szakszervezeti) *bélyeg: (union) dues*.

Nem meglepő az a tény, hogy a behelyettesítés művelete dominálja a szituáció-sémák kategóriáját, hiszen ezek a sémák mutatják, hogy egy kultúra tagjai hogyan kategorizálják a lehetséges helyzetek széles skáláját. Ez nyilvánvalóan egy olyan terület, ahol nagy eltérések mutatkoznak a különböző kultúrák között. Ráadásul ezek a sémák olyan mélyen gyökereznek az emberek gondolatvilágában, és olyan könnyen aktiválódnak a megfelelő kontextusban, hogy bármilyen változtatás bizonyosan nagymérvű feldolgozási erőfeszítéstöbbletet vonna maga után. Ebben az esetben nem a kifejezés logikai tartalma hordozza a releváns információt, hanem a kifejezés által aktivált enciklopédikus feltevések, ennélfogva a fordító majd minden esetben behelyettesíti őket az angol kultúrára jellemző sémákkal (*pofolegyszerű: simple as a pie*), vagyis honosítást hajt végre. Hasonló okokból a társas viszonyokra utaló kifejezések is gyakran behelyettesítődnek (*fiam: dear*).

Behelyettesíthetők továbbá azok a topográfiai nevek, melyeknek létezik megfelelője a célnyelvben (*Duna: Danube*). Itt az a lényeg, hogy a kifejezés referenciája invariáns maradjon, s mivel ezt nem a logikai tartalom határozza meg, amely üres is lehet, hanem az enciklopédikus tartalom, kevesebb feldolgozási erőfeszítést igényel a referens azonosítása a célolvasó részéről, ha olyan kifejezés segíti ebben, amelynek enciklopédikus tartalma könnyen hozzáférhető számára.

Ugyanezen okból a behelyettesítés uralkodó a teljes személynevek esetében is. Mivel a célolvasó kognitív környezete nem tartalmazza azt a feltevést, hogy a magyarban a vezetéknev megelőzi a keresztnévet, minden esetben az angolban megszokott fordított sorrendet használja a fordító (*Bárány Laci: Laci Bárány*), miközben a név elemeit eredeti alakban átviszi.

Némiképp hasonlít ehhez az az eset, amikor egy forrásnyelvi név olyan enciklopédikus feltevéseket hordoz a referenssel kapcsolatban, melyekhez csak a forráskultúra tagjainak van hozzáférése, s amelyeket a fordító logikai tartalomként explicitál (*Károlyi Mihály: former prime minister Károlyi, Petőfi: the poet Petőfi*), amivel feldolgozási erőfeszítést takarít meg az olvasó számára. Meg-

jegyzendő, hogy ez csak akkor igaz, ha feltételezzük, hogy a kifejtettebb, vagyis redundánsabb alak elősegíti a feldolgozást (ami itt valószínűnek tűnik, hiszen a kontextus egy részét teszi könnyebben hozzáférhetővé), ami mégsem minden esetben teljesen egyértelmű (lásd pl. Heltai és Juhász 2002: 56–8).

Hasonlóan érdekes példát nyújt az enciklopédikus tartalmak explicitálására az alábbi részlet.

(4a) Az, ami az amerikaiaknak a blues, az a magyaroknak a *keserves* – erre a felismerésére büszke volt, (5a) ezért, és nem másért, szerette jobban a kurucokat a labancoknál. (Esterházy: 158, dőlt szedés az eredeti szerint)

(4b) The *keserves*, or lamenting song, means for the Hungarians what the blues does for Americans. He was proud of this discovery, (5b) and for this and for no other reason did he prefer the *Kurucz* to the *Labancz*. (6) The anti-Habsburg *Kurucz* soldiers knew how to cry into their wine, not like those pro-Habsburg *Labancz*. (Sollosy: 139.)

Itt a magyar *keserves*, *kuruc* és *labanc* kifejezéseket átviszi a fordító, ám egyúttal behelyettesítést is alkalmaz, amikor betoldja a *lamenting song* kifejezést a (4b) mondatban, illetve magát a (6) mondatot, amely a (4a) és az (5a) által aktivált implicit enciklopédikus feltevést teszi explicitté. E behelyettesítések célja nyilvánvalóan az, hogy a célovasó számára mérsékelt feldolgozási erőfeszítéssel hozzáférhetővé tegye azokat a kontextuális feltevéseket, melyek szükségesek az (5a) relevanciájának kidolgozásához.

Lényegében ugyanez történik az *ávó* kifejezéssel is, mely három különböző módon kerül átültetésre. Az első alkalommal behelyettesíti a fordító, explicitálva az enciklopédikus tartalmat, s ezt átvittel kombinálja (*ÁVÓ: secret police ÁVÓ*), másodsor csak behelyettesíti (*ÁVÓ: secret police*), majd harmadjára már csak az átvitelt alkalmazza (*ÁVÓ: ÁVÓ*). Itt azt látjuk tehát, hogy bár a behelyettesítés alapvetően a honosítás eszköze, azért egy ügyes fordító kezében végül az idegenítő stratégia céljait is szolgálhatja.

5.4. Modifikáció

Úgy tűnik, a modifikáció használatának két fő oka van. Kézenfekvő megoldás lehet például akkor, amikor egy fogalom egészében hiányzik a célkultúrából, és megőrzését, mely természetesen a feldolgozási erőfeszítés számottevő növekedésével járna, nem teszi egyértelműen indokolttá a kontextuális hatások számának növekedése. Például az *önkéntes rendőr* kifejezés kimaradt a fordításból, mivel a célkultúrában nincs ilyen fogalom, és mert a kifejezésnek nincs is nagy jelentősége a történet szempontjából, így a fordító úgy döntött, hogy a kontextuális hatások terén bekövetkező veszteség ez esetben jobban tolerálható, mint a kifejezés esetleges átültetéséből fakadó feldolgozási erőfeszítésnövekmény. Másutt, feltehetőleg hasonló okból, a fordító olyan fogalommal váltotta föl az

eredetiben szereplőt, melynek semmi köze ugyan az eredetihez, viszont ismerős a célovasó számára, vagyis – csakúgy, mint az előző esetben – kisebb feldolgozási befektetést igényel (*harisnyaszemfelszedő: shoe repair shop, közért: the market*).

Egy másik tipikus eset, amikor valamely enciklopédikus feltevés hiányzik a célnyelvi kulturális kontextusból, és a kifejezést tartalmazó megnyilatkozás relevanciája úgy biztosítható a leginkább költséghatékony módon, ha a fordító modifikálja az eredetit, vagyis nem próbálja megőrizni a kérdéses enciklopédikus feltevést (pl. magyar *Bunkócska te drága* helyett angol *Silly Billy*).

Vannak persze olyan esetek is, amikor feltehetően egyszerű figyelmetlenség áll a háttérben (pl. *Bolyai: Bolyai, Sück Ödön Mihály: Odon Suck, Dancsó: Dansco*).

6. Konklúziók

Ami az egyes műveleteknek a fordítói stratégia megvalósításában játszott szerepét illeti, a példák igazolni tűnnek azt a feltevést, hogy az átvitel és a fordítás alapvetően az idegenítést szolgálja, mivel egyértelműen a kontextuális hatások megőrzésére való törekvés motiválja őket, míg a behelyettesítés és a modifikáció alapvetően a honosítás eszköze, minthogy elsősorban a feldolgozási erőfeszítés-szint optimalizálásának igénye indokolja alkalmazásukat.

Az adatokat áttekintve azt láthatjuk, hogy az idegenítő megközelítés a személyekre és a topográfiára vonatkozó kifejezések esetében a legkifejezettebb, amelyeket többnyire átvisz a fordító, hiszen ezek alapozzák meg a történet kulturális és fizikai színhelyét illető kontextuális feltevéseket. A honosító megközelítés a szituáció-sémák esetében a legerősebb, amelyeket szinte kivétel nélkül behelyettesít a fordító, mivel ezek oly mélyen gyökereznek az olvasó kognitív környezetében, hogy bármely más megoldás valószínűleg irreleváns hatásokat eredményezne a feldolgozási erőfeszítés mértékének indokolatlan megnövekedése miatt.

Égészében véve ez a fordítás meglehetősen kiegyensúlyozott abban az értelemben, hogy miközben egy eléggé nyilvánvaló idegenítő szándékot tükröz, ezt a szándékot nem hajlíthatatlanul merev módon igyekszik megvalósítani, és nem zárkózik el a honosító jellegű megoldásoknak a kommunikációs helyzethez alkalmazkodó felhasználásától. Természetesen egy másodlagos kommunikációs helyzetben a direkt fordítás ideálja, melyet csakis egy kompromisszumoktól mentes idegenítő stratégia használatával lehetne elérni (ha egyáltalán lehetséges elérni) nem egy reális célkitűzés. Sokkal okosabb elfogadni azt a tényt, hogy a kulturális kontextusok közötti különbségek szükségszerűen veszteségekhez vezetnek a fordításban, s ezt belátva ésszerű kompromisszumokat kötni, vagyis lemondani az eredeti szöveg bizonyos információs szándékairól mások érdekében, melyek közvetlenebb módon relevánsak, és megőrizhetők.

Egy ilyen módon kompromisszumos fordítás, mint amilyen az általunk vizsgált célszöveg is, a fordító óvatos törekvését tükrözi arra, hogy kiterjessze a célovasó kognitív környezetét a forráskultúra felé, abban a reményben, hogy az olvasó ennek érdekében hajlandó befektetni a szükséges erőfeszítést, ugyanak-

kor pedig arról is gondoskodva, hogy ennek az erőfeszítésnek a mértéke ne lépjen túl egy ésszerű szintet, amelyet a Gutt (1991) által definiált optimális hasonlóság feltételez. Végül is éppen ez az, amit az ember egy ilyen fordítástól elvár: az olvasók azért vállalkoznak idegen szerzők szépirodalmi műveinek fordításban való olvasására, mert új dolgokat szeretnének megtudni idegen kultúrákról, új szellemi tájakra akarnak utazni, miközben persze azt is joggal elvárják, hogy a fordító segítőtjük és idegenvezetőjük lesz ebben a kalandban.

Irodalom

- Catford, J. C. 1965. *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford: Oxford University Press.
- Duff, A. 1981. *The Third Language*. Oxford: Pergamon Press.
- Gutt, E-A. 1991. *Translation and Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Heltai P., Juhász G. 2002. A névmások fordításának kérdései angol-magyar és magyar-angol fordításokban. *Fordítástudomány* IV. évf. 2. szám, 46–62.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Pym, A. 1992. *Translation and Text Transfer: An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt: Peter Lang.
- Sperber, D., Wilson, D. 1986. *Relevance*. Oxford: Basil Blackwell.
- Valló Zs. 2000. A fordítás pragmatikai dimenziói és a kulturális reáliák. *Fordítástudomány* II. évf. 1 szám, 34–49.
- Venuti, L. 1998. Strategies of Translation. In: M. Baker (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge, 240–44.
- Vermes A. 2003. Proper Names in Translation: An Explanatory Attempt. *Across Languages and Cultures* 4 (1), 89–108.
- Vlahov, S., Florin, S. 1980. *Nyeperevogyimoje v perevogye*. Moszkva: Mezsdunarodnije Otnosenyija.
- Wilson, D. 1992. Reference and Relevance. In: *UCL Working Papers in Linguistics Vol. 4*. London: Department of Phonetics and Linguistics, University College London, 167–91.
- Wilson, D., Sperber, D. 1988. Representation and relevance. In: Kempson, Ruth M. (ed.) *Mental Representations: The Interface between Language and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 133–53.

Források

- Esterházy P. 1990. *Hrabal könyve*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Esterházy, P. 1993. *The Book of Hrabal*. Translated by Judith Sollosy. London: Quartet Books.